

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 12, Αρ. 4 (2023)

ICODL2023

Πρακτικά του 12^{ου} Συνεδρίου

για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση
Η εξ αποστάσεως και συμβατική εκπαίδευση στην ψηφιακή εποχή

Αθήνα, 24 έως 26 Νοεμβρίου 2023

Τόμος 4

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Αντώνης Λιοναράκης

Ευαγγελία Μανούσου

ISBN 978-618-5335-22-9
ISBN SET 978-618-82258-5-5



Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών,
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο



Ελληνικό Δίκτυο
Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης

«Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων: η Μέθοδος «Fre-Me-Broo-Kok.»(F.M.B.K.) στην εξ αποστάσεως Εκπαίδευση-Ενδεικτική μελέτη περίπτωσης Μετασχηματίζουσας Μάθησης, σχετικής με την τρίτη ηλικία».

Ιωάννα Ραμουτσάκη

doi: [10.12681/icodl.5933](https://doi.org/10.12681/icodl.5933)

Copyright © 2024, Ιωάννα Ραμουτσάκη



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

**Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων: η Μέθοδος «Fre-Me-Broo-Kok.»(F.M.B.K.)
στην εξ αποστάσεως Εκπαίδευση-Ενδεικτική μελέτη περίπτωσης
Μετασχηματίζουσας Μάθησης, σχετικής με την τρίτη ηλικία**

**Adult Education Methodology: the "Fre-Me-Broo-Kok." (F.M.B.K.) Method in
Distance Education-Exemplary case study of Transformative Learning
related to the elderly**

Ιωάννα Α. Ραμουτσάκη,
Σύμβουλος Εκπαίδευσης Εκπαιδευτικών Κρήτης
iramouts@gmail.com

Περίληψη

Σκοπός της συγκεκριμένης Εργασίας είναι να αναδείξει πώς μπορεί να αξιοποιηθεί η καινοτόμος Μέθοδος Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Fre-Me-Broo-Kok.) (Ραμουτσάκη,2021), σε συνδυασμό με συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης, για τον μετασχηματισμό δυσλειτουργικών παραδοχών των εκπαιδευομένων, σχετικών με την τρίτη ηλικία. Η Μέθοδος, η οποία συνδυάζει και εμπλουτίζει την ελληνική εκδοχή της Μεθόδου «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσα από την αισθητική εμπειρία» (Κόκκος, 2017) με στοιχεία των τεχνικών των P.Freire, J.Mezirow και St.Brookfield, αξιοποιείται σε διαθεματικό λογοτεχνικό Εργαστήρι. Ειδικότερα, το έργο του Λέοντος Τολστόϊ, *Ο παππούς και το εγγονάκι*, συνδυάζεται με άλλες μορφές Τέχνης και με ενεργητικές τεχνικές συνεργατικής, διερευνητικής και ανακαλυπτικής Μάθησης. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η αξιοποίηση της συνθετικής αυτής Μεθόδου και αντίστοιχων Παραδειγμάτων ως μελέτη ενδεικτικών περιπτώσεων στην Εκπαίδευση Ενηλίκων μπορεί να συμβάλει στην ατομική και επαγγελματική ανάπτυξη των ενηλίκων εκπαιδευομένων, βελτιώνοντας την στάση ζωής τους απέναντι στον συνάνθρωπο.

Λέξεις/Φράσεις-κλειδιά: Μέθοδος (Fre-Me-Broo-Kok.), Εκπαίδευση Ενηλίκων, εξ αποστάσεως Εκπαίδευση, Μετασχηματίζουσας Μάθησης, τρίτη ηλικία

Abstract

The purpose of this Work is to highlight how the innovative Adult Education Method (Fre-Me-Broo-Kok.) (Ramoutsaki, 2022) can be used, in combination with a specific case study, for the transformation of their dysfunctional assumptions. The Method, which combines and enriches the Greek version of the corresponding "Transformative Learning through aesthetic experience" (Kokkos, 2017) with elements of the techniques of P.Freire, J.Mezirow and St.Brookfield, is used in an interdisciplinary literary workshop. In particular, the work of Leo Tolstoy, *The Grandfather and the Grandson*, is combined with other forms of Art and with active techniques of cooperative, exploratory and discovery Learning. From the above, it can be concluded that the use of relevant Examples as case studies in Adult Education can contribute to the individual and professional development of adult learners, improving their general attitude towards fellow human beings.

Keywords/Phrases: Method (Fre-Me-Broo-Kok.), Adult Education, Distance Education, Transformative Learning, Third Age

1. Εισαγωγή στην προβληματική

Καθώς ο/η εκπαιδευτής/εκπαιδευτρια ενηλίκων διαπιστώνει δυσλειτουργικές παραδοχές των ενηλίκων εκπαιδευομένων για την Τρίτη ηλικία και, ειδικότερα, μια υποτιμητική, αδιάφορη και προσβλητική στάση απέναντι στους ηλικιωμένους, αποφασίζει να σχεδιάσει ένα διαθεματικό λογοτεχνικό Εργαστήρι Μετασηματίζουσας Μάθησης. Σε αυτό αξιοποιεί το έργο του Λέοντος Τολστόϊ, *Ο παππούς και το εγγονάκι* (Τολστόϊ, χ.χ.), με σκοπό τον σταδιακό μετασηματισμό των δυσλειτουργικών τους παραδοχών.

Το έργο παρουσιάζει την άσχημη συμπεριφορά των γονιών του μικρού Μίσα απέναντι στον παππού του και την αντίδραση του μικρού εγγονού, η οποία προκαλεί, τελικά, μετασηματισμό των δυσλειτουργικών παραδοχών και, κατ' επέκταση, της συμπεριφοράς των γονιών του απέναντι στον παππού.

Αναλύεται ο χαρακτήρας της βιωματικής Μάθησης στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής μιας οικογένειας και η στάση των μελών απέναντι στον ηλικιωμένο παππού.

Εξετάζεται το περιεχόμενο της Μάθησης, στο πλαίσιο του κειμένου, η οποία είναι ικανή να οδηγήσει σε αλλαγή της αρνητικής συμπεριφοράς και οι συνθήκες, υπό τις οποίες συντελείται η Μάθηση αυτή.

Στο Εργαστήριο ακολουθούνται τα έξι (6) στάδια της ελληνικής εκδοχής της Μεθόδου (ΜΜΑΕ) (Κόκκος, 2017), σε συνδυασμό με στοιχεία των τεχνικών των μεγάλων στοχαστών της Εκπαίδευσης Ενηλίκων, P.Freire, J.Mezirow και St.Brookfield. Ως εκ τούτου, προκύπτει η συνθετική και καινοτόμος Πρόταση Μεθοδολογίας Εκπαίδευσης Ενηλίκων «**Fre-Me-Broo-Kok.**» (Ραμουτσάκη, 2021), από τα αρχικά των ονομάτων των τριών Θεωρητικών, P.Freire, J.Mezirow, St.Brookfield και Αλ. Κόκκος.

Συνεκδοχικά, η Μέθοδος αυτή στηρίζεται σε κατεξοχήν ενεργητικές τεχνικές συνεργατικής, διερευνητικής και ανακαλυπτικής Μάθησης (Ραμουτσάκη, 2008), οι οποίες καλλιεργούν τον κριτικό στοχασμό και αναστοχασμό (Brookfield, 2007 · Brookfield, 2011· Καραλής & Βεργίδης, 2004 · Κόκκος, 2005 · Βαϊκούση & Κόκκος, 2019, Κόκκος και συνεργάτες, 2020), μέσα από τη δυναμική της ομάδας (Πολέμη-Τοδούλου, 2011, Τσιμπουκλή, 2012, Ραμουτσάκη, 2008) και στο ψηφιακό περιβάλλον Λιοναράκης, 2005).

Στη συνέχεια, η συγκεκριμένη σκηνή συνδυάζεται με άλλες μορφές Τέχνης (Ζωγραφική, Κινηματογράφος) (Καλαμπάκας, χ.χ.) για εμβάθυνση και ανάδειξη της μετασηματιστικής διαδικασίας και της Μάθησης που προκύπτει σε πολλαπλά επίπεδα, μέσα από την αλληλεπίδραση των μελών μιας οικογένειας.

Κυρίως Μέρος

1.1. Περιγραφή του πλαισίου εφαρμογής της συγκεκριμένης Πρότασης

Ο/Η Εκπαιδευτής/Εκπαιδευτρια Ενηλίκων καλείται σε Σεμινάριο Επαγγελματικής Ανάπτυξης Ενηλίκων ενός Δήμου να εκπαιδεύσει μία μικτή ομάδα 40 ενηλίκων εκπαιδευομένων, ηλικίας 25-60 ετών. Οι εκπαιδευόμενοι/-ες έχουν ήδη εξετάσει το θεωρητικό πλαίσιο της Εκπαίδευσης Ενηλίκων και ειδικότερα το έργο των 3 βασικών εκπροσώπων του πεδίου, P.Freire, J.Mezirow και St.Brookfield, την ελληνική εκδοχή της Μεθόδου (ΜΜΑΕ) (Κόκκος, 2017) και αναμένουν πρακτική εφαρμογή της Θεωρίας. Το Σεμινάριο, συνολικής διάρκειας 20 ωρών, πραγματοποιείται εξ αποστάσεως, το απόγευμα, δύο φορές την εβδομάδα.

1.2. Εφαρμογή στην διδακτική Πράξη

Κατά την Εφαρμογή στην διδακτική Πράξη, ακολουθούνται τα έξι (6) στάδια της ελληνικής εκδοχής της Μεθόδου (ΜΜΑΕ) (Κόκκος, 2017), τα οποία εμπλουτίζονται, όπως είπαμε, με στοιχεία των τεχνικών των βασικών στοχαστών της Εκπαίδευσης Ενηλίκων, P.Freire, J.Mezirow και St.Brookfield (Μέθοδος «Fre.-Me.-Broo.-Kok.») (Ραμουτσάκη, 2021):



Εικόνα 1: Σχηματική απεικόνιση της Μεθόδου «Fre.-Me.-Broo.-Kok.»: Ραμουτσάκη, Α.Ι.(2023). Από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις στο Ε.Α.Π.

Μετά τη διαμόρφωση του κατάλληλου παιδαγωγικού κλίματος για την εφαρμογή της Μεθόδου και των επιμέρους δραστηριοτήτων (Ραμουτσάκη, 2021), τη διερεύνηση της ανάγκης για κριτικό στοχασμό γύρω από το θέμα και μετά την εξασφάλιση της συναίνεσης τους, για να συζητηθούν τα θέματα και να διερευνηθούν οι αρχικές τους απόψεις γι' αυτά, ο/η εκπαιδευτής/εκπαιδευτρια υποβάλλει ερωτήματα, για να αναδειχτούν οι προς επεξεργασία απόψεις τους (Στάδιο 1).

Στη συνέχεια, επεκτείνοντας τα ερωτήματα, τους ενθαρρύνει να εκφράσουν τις απόψεις τους για τα εξεταζόμενα θέματα (Στάδιο 2) και προσδιορίζει τα υπο-θέματα που θα εξεταστούν, με βάση τις απαντήσεις τους (Στάδιο 3). Ας υποθέσουμε ότι εκφράζονται οι απόψεις:

1. «Οι ηλικιωμένοι παππούδες και γιαγιάδες είναι πρόσωπα αγαπητά, αλλά δεν είναι απαραίτητο να τους φροντίζουμε»
2. «Δεν έχουμε υπομονή με τους παππούδες και τις γιαγιάδες μας».

Ο/Η εκπαιδευτής/εκπαιδευτρια αξιοποιεί το συγκεκριμένο λογοτεχνικό κείμενο (Τολστόϊ, χ.χ.) (Στάδιο 4) και, στη συνέχεια οδηγεί τους εκπαιδευομένους σε κριτική επεξεργασία του, προσέγγιση των υπο-θεμάτων και σύνδεση με τα κριτικά ερωτήματα (Στάδιο 5).

Από την αρχή, αξιοποιεί την ομαδοσυνεργατική τεχνική και τη συνεργατική επίλυση προβλήματος, με κριτική ανάγνωση και ανάλυση του κειμένου, σύμφωνα με τον Brookfield (Brookfield, n.d.), η οποία εμπλουτίζεται με τις παρακάτω εκπαιδευτικές ενέργειες:

α. Ανάδειξη του πλαισίου της Μάθησης, με βάση το λογοτεχνικό κείμενο

Μετά την ανάδειξη του βασικού νοήματος του κειμένου, με το ερώτημα:

- Ποιος μαθαίνει, τι, από ποιον, πώς, πού και πότε μαθαίνει;

οι εκπαιδευόμενοι αναδεικνύουν το πλαίσιο της Μάθησης.

Στη συγκεκριμένη σκηνή υπάρχουν ενήλικες (παππούς, γονείς Μίσα) και ένας ανήλικος (ο Μίσα). Τα λόγια και η πράξη του μικρού Μίσα διδάσκουν τους γονείς του πώς πρέπει να είναι η συμπεριφορά τους απέναντι στον παππού.

Ο παππούς με τη σιωπή του διδάσκει την αξιοπρέπεια. Μπροστά στην προσβλητική συμπεριφορά της νύφης αρκείται μόνο σε έναν αναστεναγμό, τη μόνη του λεκτική αντίδραση.

Οι εκπαιδευόμενοι μπορούν να εντοπίσουν στην αντίδραση του μικρού Μίσα το κατά Mezirow αποπροσανατολιστικό δίλημμα (Mezirow και συνεργάτες, 2007):

- «Φτιάχνω μια μεγάλη γαβάθα, πατερούλη. Όταν εσύ κι η μάνα μου γεράσετε, θα σας ταΐζω σ' αυτήν τη γαβάθα».

Στην συγκεκριμένη σκηνή έχουμε μια παιδαγωγική ανατροπή: το αγόρι διδάσκει τους γονείς του, μαθαίνοντάς τους τον σεβασμό και την αγάπη προς τον παππού.

Μπορεί, επίσης, να αξιοποιηθεί και στο ψηφιακό περιβάλλον παιχνίδι ρόλων, με αντιστροφή ρόλων. Η ταύτιση με τους χαρακτήρες και η αναπλαισίωση της σκηνής συμβάλλει στη συνεχή ενεργοποίηση των εκπαιδευομένων ως προς το εκπαιδευτικό υλικό (Ραμουτσάκη, 2021). Ως εκ τούτου, οι ομάδες εργασίας επεξεργάζονται το συγκεκριμένο έργο Τέχνης και προσεγγίζουν τα υπο-θέματα, απαντώντας σε **κριτικά ερωτήματα του τύπου:**

- Για ποιους, κατά τη γνώμη σας, λόγους οι γονείς του Μίσα φέρονται με αυτόν τον τρόπο στον παππού; Σε ποιες αντιλήψεις εδράζεται αυτή η στάση;
- Ποιοι ωφελούνται από μια τέτοια συμπεριφορά;
- Πώς δικαιολογείτε την αντίδραση του Μίσα;
- Εσείς έχετε βρεθεί σε αντίστοιχη περίσταση; Αν ήσασταν στη θέση του πώς θα αντιδρούσατε;

- Ποια είναι η ψυχολογική κατάσταση των πρωταγωνιστών πριν και μετά την αντίδραση του Μίσα;
- Πώς δικαιολογείται η ξαφνική μεταστροφή της συμπεριφοράς των γονιών του Μίσα; Ποια είναι τώρα τα συναισθήματά τους και γιατί;

Ο τόπος και ο χρόνος της Μάθησης δεν δηλώνονται με ακρίβεια. Ωστόσο, η Μάθηση αυτή, μη τυπική, βιωματική, συντελείται στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής και της αλληλεπίδρασης των μελών μιας οικογένειας και ως μετασηματιστική διαδικασία αφορά στην συγκεκριμένη περίπτωση πεποιθήσεις και στάσεις ζωής.

Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ανώτερου επιπέδου (β', γ' ή και δ' επιπέδου), καθώς ο εκπαιδευόμενος πατέρας του Μίσα, μέσα από το ερώτημά του «*Τι φτιάχνεις εκεί, Μίσα;*» και την απάντηση του γιού του, αναστοχάζεται, αναλύει, ερμηνεύει, αξιολογεί.

Σε ανάλογη διαδικασία στοχεύει και ο εκπαιδευτής/η εκπαιδευτρια ενηλίκων, ωθώντας τους εκπαιδευομένους σε κριτική ανάγνωση και ανάλυση του κειμένου, ώστε να προβληματιστούν, αναλογιζόμενοι το «γιατί» και το «πώς» των λόγων και της πράξης του Μίσα και αντίστοιχα των γονέων και του παππού, αλλά και το «γιατί» και το «πώς» της Μάθησης στο πλαίσιο του οικογενειακού περιβάλλοντος.

β. Αξιοποίηση της Τεχνικής του Freire

Στη συνέχεια, αξιοποιώντας την τεχνική του Freire (κωδικοποίηση-αποκωδικοποίηση-ανάδειξη των «παραγωγικών λέξεων») (Freire, 1977) οι εκπαιδευόμενοι μπορούν να αναδείξουν τις κωδικοποιημένες έννοιες της ανθρωπιάς, του σεβασμού και της αγάπης προς τους ηλικιωμένους, αποκωδικοποιώντας την αντίδραση του Μίσα. Ο διάλογος εκπαιδευτή/εκπαιδευτριας – εκπαιδευομένων εξελίσσεται γύρω από την κωδικοποιημένη αναπαράσταση της γαβάθας που αποτελεί σημείο αναφοράς στο λογοτεχνικό κείμενο.

Με τον τρόπο αυτό, οι εκπαιδευόμενοι οδηγούνται στην βαθύτερη κατανόηση της σημασίας και των διαφορετικών εκφάνσεών τους (Βαϊκούση & Κόκκος, 2019), με ανάδειξη των διαφορετικών οπτικών.

γ. Εντοπισμός των κατά Freire επιπέδων συνειδητότητας

Οι εκπαιδευόμενοι παρακινούνται να εντοπίσουν **τα επίπεδα συνειδητότητας**. Ως εκ τούτου, μπορούν να εντοπίσουν α) το επίπεδο της «απλοϊκής μεταβατικότητας» στη στάση του πατέρα που θέτει *ερώτημα* (-«Τι φτιάχνεις εκεί, Μίσα;») και φαίνεται να αντιλαμβάνεται την κοινωνικο-πολιτισμική πραγματικότητα ως κοινωνικό δημιούργημα (Κόκκος και συνεργάτες, 2020).

Η καταλυτική απάντηση του παιδιού:

-«Φτιάχνω μια μεγάλη γαβάθα, πατερούλη. Όταν εσύ κι η μάνα μου γεράσετε, θα σας ταΐζω σ' αυτήν τη γαβάθα»

φαίνεται πως ήταν αρκετή, για να περάσουν οι γονείς κατευθείαν στο τελικό επίπεδο συνειδητότητας, την κριτική συνειδητοποίηση, μετασχηματίζοντας τη συμπεριφορά τους προς τον παππού: *«Ο άντρας κι η γυναίκα του κοιτάχτηκαν και δάκρυσαν. Νιώσανε ντροπή που είχαν προσβάλει τον παππού. Κι από τότε τον βάλανε να τρώει μαζί τους στο τραπέζι και τον πρόσεχαν όπως πρέπει»*.

Στο κείμενο έχουμε και μια άλλη πρωτοτυπία: το παιδί, αν και ανήλικος, γίνεται φορέας αλλαγής, φτάνοντας- αν και μικρός- στην κριτική συνειδητοποίηση, καθώς αμφισβητεί τη εγκυρότητα των λόγων, της συμπεριφοράς και των παραδοχών των γονιών του, σπάζοντας την «κουλτούρα της σιωπής».

Μετά την τελική σύνθεση, τον αναστοχασμό, την αποτίμηση της διαδικασίας και τον σχεδιασμό των επόμενων βημάτων με άλλες δραστηριότητες (Στάδιο 6), ο/η εκπαιδευτής/εκπαιδευτρια θα μπορούσε να αξιοποιήσει:

- α) πίνακες Ζωγραφικής, τους οποίους εύκολα μπορούν να εντοπίσουν στο ψηφιακό περιβάλλον (Ραμουτσάκη, 2020), όπως αυτοί που ακολουθούν ενδεικτικά (Αντωνίου, 2023, Ραμουτσάκη, 2008), οι οποίοι προσεγγίζονται με τη Μέθοδο Perkins:



Εικόνα 2: Ιακωβίδης, Γ., Ο αγόρατος, λάδι σε ξύλο, 24x29εκ, Συλλογή Ε. Κουτλίδη (Εθνική Πινακοθήκη)



Εικόνα 3: Ιακωβίδης, Γ., Τα πρώτα βήματα. 1889, λάδι σε μουσαμά, 84,5x50εκ., Πίνακοθήκη Ε.Αβέρωφ, Μέτσοβο (Δημοτική Πίνακοθήκη Θεσσαλονίκης, «Ιακωβίδης»)



Εικόνα 4: Γύζη, Ν., Παππούς και εγγονός. Λάδι σε καμβά

(https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Pappous_kai_eggonos.jpg)

και

β) την ταινία μικρού μήκους, με τίτλο «Τι είναι αυτό;»

(https://www.youtube.com/watch?v=E-CZ_3p316q),

οδηγώντας τους εκπαιδευομένους σε αναπλαισίωση, περαιτέρω εμβάθυνση, αναγωγή σε ατομικά βιώματα και άλλες διαθεματικές προσεγγίσεις. Την ταινία μπορούν να την προσεγγίσουν με την μέθοδο Καλαμπάκα (Καλαμπάκας,χ.χ.), εντοπίζοντας:

- το αποπροσανατολιστικό δίλημμα (Mezirow και συνεργάτες, 2007) για τον γιό, το οποίο προκύπτει μέσα από το Ημερολόγιο του πατέρα με την κατά Brookfield αξιοποίηση της αυτο-βιογραφίας (Brookfield, n.d.)
- τις «παραγωγικές» λέξεις και τα κατά Freire επίπεδα συνειδητότητας.

Τέλος, μπορούν να συσχετίσουν την ταινία με το κείμενο του Τολστόϊ ως προς τη στάση των νεότερων σε ηλικία ατόμων απέναντι στους ηλικιωμένους, εξάγοντας πολύτιμα συμπεράσματα.

Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο άνθρωπος μέσα από την καθημερινή αλληλεπίδραση με το οικογενειακό περιβάλλον μπορεί να μάθει από τους άλλους, ανεξαρτήτως μόρφωσης, ηλικίας και φύλου.

Η αξιοποίηση αντίστοιχων Παραδειγμάτων ως μελέτη ενδεικτικών περιπτώσεων και στο ψηφιακό περιβάλλον στην Εκπαίδευση Ενηλίκων μπορεί να υποστηρίξει τον μετασχηματισμό δυσλειτουργικών παραδοχών που αφορούν στους ηλικιωμένους. Τέλος, η αξιοποίηση της συνθετικής Μεθόδου Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Fre-Me-Broo-Kok.) (Ραμουτσάκη, 2021) συνιστά μία πολύ δημιουργική Πρόταση Μεθοδολογίας για την Εκπαίδευση Ενηλίκων, η οποία μπορεί να ενισχύσει την ατομική και επαγγελματική τους ανάπτυξη ως Ανθρώπων και ως Συνανθρώπων.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αντωνίου, Μ. (2023). *Σχέδιο Διδασκαλίας για τα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γυμνασίου*. Δ.Δ.Ε. Ηρακλείου.
- Βαϊκούση, Δ. & Κόκκος, Α. (2019). *Οδηγός μελέτης για τη Θ.Ε. ΕΚΕ 52*. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Brookfield, S. (2007). *Η μετασχηματίζουσα μάθηση ως κριτική της ιδεολογίας*. Στο J. Mezirow & συν., *Η μετασχηματίζουσα μάθηση* (μτφ: Γ. Κουλαουζίδης) (σελ.157-179). Μεταίχμιο.
- Brookfield, S. (2011). *Discussion as a Way of Teaching*. Ανακτήθηκε από: <https://study.eap.gr/>
- Freire, P. (1977). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*, μετ. Γ. Κρητικός. Ράππα
- Λιοναράκης, Α. (2005). *Ανοικτή και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και διαδικασίες μάθησης*. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Ανοικτή και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση* (σ.13-38). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Καλαμπάκας, Β. (χ.χ.). *Αξιοποίηση του κινηματογράφου στο πλαίσιο της μεθόδου*. Στο Α. Κόκκος (Επιμ.), *ΕΚΕ52: Σύγχρονες προσεγγίσεις της εκπαίδευσης ενηλίκων, Πρόσθετο υλικό, ΕΔΥ ΕΚΕ52, Ενότητα 4*. Ανακτήθηκε από:
https://study.eap.gr/pluginfile.php/152824/mod_resource/content/24/content/chapter03.html

- Καραλής, Θ., & Βεργίδης, Δ. (2004). Τυπολογίες και στρατηγικές στην εκπαίδευση ενηλίκων. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 2, σελ. 11-16.
- Κόκκος, Α. (2005). *Μεθοδολογία εκπαίδευσης ενηλίκων (Τόμος Α΄: Θεωρητικό πλαίσιο και προϋποθέσεις μάθησης)*. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Κόκκος, Α. (2017). *Μετασχηματισμός Δυσλειτουργικών Αντιλήψεων: Διδακτική Μέθοδος για το σχολείο και την Εκπαίδευση Ενηλίκων*. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, τεύχος 39, Μάιος –Αύγουστος 2017. Αθήνα: Ε.Ε.Ε.Ε.
- Κόκκος, Α. και συνεργάτες (2020). *Διευρύνοντας τη Θεωρία Μετασχηματισμού: Η συμβολή δέκα σημαντικών στοχαστών* (2^η έκδ.). Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Κόκκος, Α. (Επιμ.) (2021). *Η εκπαίδευση και κατάρτιση ενηλίκων στην Ελλάδα*. Διανέοσις / Οργανισμός Έρευνας & Ανάλυσης.
- Mezirow, J. και συνεργάτες (2007). *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση*. Μεταίχμιο.
- Πολέμη-Τοδούλου, Μ. (2011). *Φροντίζοντας τη διαμόρφωση της ομάδας και του συγκινησιακού κλίματος*. Μ.Π.Ε.
- Ραμουτσάκη, Α.Ι. (2008). *Διδακτική μεθοδολογία εκπαίδευσης ενηλίκων και διδακτικά αντικείμενα: Για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων*. Διδακτικές προτάσεις - διδακτικά παραδείγματα. Καζανάκης.
- Ραμουτσάκη, Α.Ι. (2020). *Η εξ αποστάσεως Εκπαίδευση κατά την περίοδο Μαρτίου- Ιουνίου 2020: Έρευνα-Προτάσεις εκπαιδευτικών Σεναρίων και Μικρο-Σεναρίων για τη Φιλαναγνωσία, τις Δημιουργικές Δραστηριότητες και την Τέχνη, στο πλαίσιο Κοινοτήτων Συνεργασίας και Επαγγελματικής Ανάπτυξης των Εκπαιδευτικών*. <https://shorturl.at/eqEJO>
- Ραμουτσάκη, Α.Ι. (2021). *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων και Διδακτικά Αντικείμενα: Διδακτική Μεθοδολογία Ιστορίας- Η μεθοδολογία κριτικής προσέγγισης και επεξεργασίας των ιστορικών πηγών*. Π.Δ.Ε. Κρήτης.
- Τολστούι, Λ. (χ.χ.). *Ο παππούς και το εγγονάκι*. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Τάξης Γυμνασίου: Στο Φωτόδεντρο: http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Gymnasiou_html-empl/index03_04.html
- Τσιμπουκλή Α. (2010). *Δυναμική των Ομάδων στην Εκπαίδευση Ενηλίκων*. ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.